

**XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ АЛАШ ӘДЕБИЕТІ: ҚАЗАҚ
ПОВЕСТЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ**

А.Б.ДОСЫБАЕВА*

Түйіндеме

Мақалада автор Ж.Аймауытұлы, М.Әуезов, Б.Майлиннің XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетін, оның ішінде көркем проза жанрын қалыптастыру мен дамыту ісіндегі ізденіс, еңбектеріне ғылыми талдау жасайды. XX ғасыр басында жазылған қазақ повестерін тақырыбына қарай жіктей отырып, негізінен үш түрлі әлеуметтік мәселені айқындап көрсетеді. Олар – қазақ әйелдерінің бас бостандығы, халықтың арғы-бергі кезеңдегі әлеуметтік теңсіздігі, таптық күрес және бұқараның жаңа өмір орнату жолында қалай күресіп жатқанын, кеңестік жаңа заманның жалпы рухын көрсету, жаңа дәуір адамдарының образдарын жасауға талпыну.

Кілт сөздер: повесть, жанр, образ, Алаш арыстары, қазақ повестері.

Summary

The author of this article J.Aymawituli, M. B.Mailin Kazakh literature at the beginning of the twentieth century, including in the development of the art of prose and research, scientific analysis of the work. At the beginning of the XX century Kazakh classified according to the theme of his stories, to define three types of social problems. They Kazakh women's freedom, people from overseas since the period of social inequality, the class struggle and mass are struggling with how to set up a new life, the spirit of the new generation of Soviet general, attempting to create a new era of images of people.

Keywords: novel, genre, image, Kazakh story.

XX ғасыр басы қазақ елі үшін ғана емес, адамзат қоғамы үшін де қоғамдық санаға сансыз өзгерістер, сілкіністер әкелген ерекше кезең болды. Кез келген өнер туындысы өмірден жырақ тұрмайды, оның өзінен туындап шығармаға негіз, арқау болып өріледі. «Ақынның қасиеті – заманға жаңғырық, әлеумет тұрмысындағы зор оқиғаларға айна болып, тарихи із, тарихи материал (дерек) қалдырып отыруында» [1]. XX ғасырдың 20-30 жылдарында Алаш арыстары негізін қалаған

* филология ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркология ғылыми-зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері, Шымкент/Қазақстан.

International Kazakh-Turkish University named H.A. Yasawi, Research Institute of Turkology, Candidate of Philology, Senior researcher, Shymkent / Kazakhstan.

қазіргі қазақ әдебиеті тарихына, оның жүріп өткен жолына қарағанда байқайтынымыз, ұлттық танымдық-көркемдік биігіне көтерілген әдебиетіміз қиын жағдайда қалыптасты. Халқымыздың мәдени, әдеби даму тарихында Алаш қаламгерлері, әрі қоғам қайраткерлері Ж.Аймауытұлы, М.Әуезов, Б.Майлин ұлтымызға теңдессіз мол мұра қалдыра білді. Қазір қолымызда қалған құнды мұралар бүгінгі әдебиетін іздейтін, әдебиетін сүйетін жас ұрпаққа да таптырмас рухани азық екендігін айтып жатудың өзі артық. Демек, қазіргі қазақ әдебиеті жоқ жерден басталған жоқ, құнарлы, бай әдебиетіміздің өз қайнарынан қуат алғандығы заңды.

Повесть жанры туралы қазақ әдебиеттануындағы пікірлердің әріден басталатын өзіндік тарихы бар. Ұлт зиялысы Ахмет Байтұрсынұлы өз заманында повестке «Ұлы әңгіменің өресі қысқа, өрісі тарлау түрі», «Ұзақ әңгіме» [2] деп анықтама берсе, зерттеуші ғалым Қ.Жұмалиев «Баяндау арқылы қара сөзбен жазылған орташа шығармалар «Ұзақ әңгіме» деп аталады. Романмен салыстырғанда, ұзақ әңгімеде эпизодтар аз және алған оқиғалардың көлемі де шағын болатындығы» жөнінде айтады. [3, 103].

Қазақ әдебиетінің алғашқы дәуіріндегі «Таңбалылар» (Ж. Тілепбергенов), «Жәмила қалай сауатты болды» (Е. Бекенов), «Алтыбасар», «Бекболат» (С. Шәріпов), «Партизандар» (М. Дәулетбаев) сынды повестерде кеңес үкіметінің жеңісі, ұжымдастыру жұмысы мен әлеумет ісіне араласа бастаған қазақ әйелінің бейнесі өмір шындығына лайық суреттелінеді. Аталмыш шығармалар тақырыбы: Қазақ жеңісі мен халықтар бірлігіне, дәстүріне негізделсе, кейіпкерлері қалың бұқара арасынан шыққан, көптің мүддесін қорғаушы күрескерлер ретінде есте қалады. Ал, Ж. Аймауытұлының («Күнікейдің жазығы»), С. Сейфуллиннің («Айша», «Жер қазғандар», «Жемістер»), Б. Майлиннің («Шұғаның белгісі», «Раушан – коммунист», «Он бес үй», «Қырманда»), І. Жансүгіровтың («Нұрша»), С. Мұқановтың («Ақбөпенің сыры», «Жарқын жолмен», «Ажардың ажалы», «Екпінді»), М. Әуезовтің («Көксерек», «Қилы заман», «Қараш-қараш оқиғасы»), т.б. шығармаларының жарық көруі қазақ кеңес әдебиетінің идеялық-көркемдік жағынан нығайып, жанрлық тұрғыдан жетіле түскенін көрсетеді. Алаш қаламгерлерінің повестері ең алдымен жаңа өмір көріністерін, қазақ әйелінің бас бостандығы мен халықтың әлеуметтік теңсіздігін шындық сипатында суреттеуімен ерекшеленеді. Қоғамдық ахуал, дәуір тынысы, адам өмірі

мен еңбек тұрмыстары да әр алуан ізденіс, кең көлемді суреттеулер арқылы көркем, нанымды өріс алады. Өмір, уақыт шындықтарына, адам факторына көп назар аударылады. Ең негізгісі, жанрға деген жауапкершілік артып, көркемдік ізденістер жетіле түскені анық аңғарылды.

XX ғасыр басында жазылған қазақ повестерінің тақырыбына қарай жіктегенде негізінен үш түрлі әлеуметтік мәселені айқын аңғрылады. Біріншісі – қазақ әйелдерінің бас бостандығы, екіншісі – халықтың арғы-бергі кезеңдегі әлеуметтік теңсіздігі, таптық күрес, үшіншісі – бұқараның жаңа өмір орнату жолында қалай күресіп жатқанын кеңестік жаңа заманның жалпы рухын көрсету, жаңа дәуір адамдарының образдарын жасауға талпынуы.

Бірінші тақырып қазақ әйелдерінің бас бостандығын сөз еткенде, XX ғасырдың басында жазылған повестер ішінде көркемдік сапасы жоғары, жанрлық ерекшеліктерді терең меңгере отырып, өмір шындығын шебер көрсетіп берген Ж.Аймауытұлының «Күнікейдің жазығы» повесі «Жаңа әдебиет» журналының 1928 (№7,8,9) және 1929 (№2,3) жылдардағы бірнеше санында жарияланды. Ж.Аймауытұлының «Күнікейдің жазығы» повесінде ойындағысын тура айтпай, ишаралап жазу кездеседі. Шығарма «Жапалақша жалпиған, жарқанатша қалқиған жермен жексен шым қора, бейнеуі жоқ сұм қора. Шымқорада – жер үйде, желпіндірмес көр үйде, арса-арса болып сүйегі, қалақтай болып иегі, жаңқадай жоқ жақ еттен, саусақтары шілбиіп, көлеңкедей кілбиіп, бұ жатқан қай аруақ? Білмесеңіз айтайын – Күнікей ғой бұ жатқан» [4, 346], - деп басталады. Күнікей мүшкіл халде. Күнікейдей көркі мен өнері көз тартар қазақ қызының тағдыры уақыт өте адам аярлық халге жетуі бұрын-соңды қазақ әдебиетінде кездесе бермейтін сюжет. Ж.Аймауытұлының «Күнікейдің жазығы» повесінің тақырыбы – әйел теңсіздігі емес. Шығарманың атауына көңіл аударсақ, «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» «жазық» сөзіне «теріс қылық, айып-кінә» деген түсініктеме беріледі. Жазушы Күнікейдің жазығын түсіндіруді оның әке-шешесін сипаттаудан бастайды: «Ақ жаулық қылаң ұрған, қылаң Шекер, Етегі аяқ басса, бұлаң етер, Мықынын басып қалсаң: Ой қағынды!, Қойшы! – деп еркеленер, бұраң етер. Ордабайдың ауылы - өңшең боз бас, Қолы бос, делебесі неге қозбас? Қызды ауылды торудан торықса да, Немесе оңайына обықса да, Шекерден айналып кеп әйел озбас!» [4, 348] Күнікейдің анасын суреттеуінен біз ана образына жат қасиет-қылықтарды көреміз. Күнікейдің анасы Шекер образы оқиға барысында ашыла түседі. «Жырынды Шекер шеше болам деп бекер

арам тер болды. Баланы іспен емес, сөзбен, үлгімен емес, ақылмен үйретпекші адам сорлы ғой. Шекер өзіне «кұдай жұқтырмағанды» қызына оқыды. Қызы көргенін тоқыды. «Бозбаламен өзі неге ойнайды?» деген сұрау Күнікейдің ойына ерте бекіді» [3, 349]. Қаламгер осы мысалдармен-ақ Күнікейдің қандай тәрбие алып өскенін көрсетіп отыр. Күнікей шешесіне құрық бермеді. Шығарма соңында атастырған күйеуі Тұяқты тастап өзі жүрегінің қалауына жетті. «Қыбыттаған жаман-жұман бозбаланың да, қиқандаған кейкуат Тұяқтың да аузын аппақ қылып, қараңғы түнде қапысын тауып, албырт Күнікей асыл қазынасымен ер жігіттің қолына тиді» [4,408]. Бірақ ол бақытты бола алмады, жазықты болды. Профессор Р.Тұрысбек «Ж.Аймауытовтың әсемдік әлемі» еңбегінде «Күнікейдің жазығы» повесіне кеңінен тоқталған. Повестің тақырыбы әйел теңдігі мен теңсіздігі дей отырып, зерттеу барысында кейіпкерлер әлеміне жеке талдау береді. Сонымен бірге «жазық» ұғымына да өзінше түсінік беріп өтеді. [5, 137]. Кедей қойшының қызы көште де, ойын-сауықта да үнемі жолы болып, жұлдызы биіктерден жарқырап тұрады.

Стильдік тұрғыдан диалог құру шеберлігі, түрлі кейіпкер характері олардың өз сөзі арқылы ашылады. Шығармада кейіпкерлерді сөйлету арқылы мақсатқа жету әдісін А. Чехов стиліне жақын тәсіл екенін, соны қазақ әңгіме жанрына батыл кіргізу арқылы Ж. Аймауытұлы өз стилін қалыптастыра білген жазушы деп айтуға болады.

Мысалы, Күнікейдің күйеуіне еріп келген құдалардың түр кескінін қалжыңға айналдырған ауыл жігіттерінің диалогтарынан соны көруге болады:

- "- Пай-пай! Өзі де саңғырап тұр екен!
- Аумаған күніне бақпастың адыры.
- Анау жотамен қоянды қуар ма еді?
- Үңгірін қайтесің?
- Ат-матыңмен сыйып кетпейсің бе?
- Өзін таза күбі қылса, қайтер еді?
- Қыстыгүні суымыз тасымал болушы еді, деген біздің қолымыз екен...
- Неше шелек су сыяр екен?
- Шамалап айтайын ба? ... Шамалағанда, өзінің ызботы мол жатыр-ау: қырық шелегің жүк болмас.
- Мен де ойлап отыр едім—шамаң шама-ақ екен.
- Уай, өзі қобыз болса, қандай сөйлеп тұрар еді!

- Оған дегенбайдың өзі.
- Қағып көрсе, қайтер еді өзін?

- Дәу де болса, күнгірлеп тұрған шығар-ау, ұрымтал отырсың ғой: қақшы өзін! - дегенде, қу жақ жігіт абайсыз отырған шеткі құданы тұмсыққа шертіп қалады.

Құда селк етіп, тұмсығына шап береді. Жұрт ду күлді" [4, 403-404].

Жазушы кәде бере қоярлық ештемесі жоқ кедей құданы әзілге айналдырып, оның мұрнына тиіскен ауыл жігіттерінің қылығын әсерлі жеткізген. Жазушы диалог құрудағы шеберлігі арқылы бір кейіпкерін басқа кейіпкерге мінездетіп қойып, өзі бейтараптық сақтаған болады. Бірақ, әлгі бір қауым кейіпкер сөздерінің астарынан жазушы позициясы анық аңғарылады. Ж. Аймауытұлы бұл эпизодта жұртшылық арасындағы, психологиялық арбасу жағдайындағы басқа біреу ауызды ашпай жатып түсінетін көмескі, екіұшты сөзге көңіл аударған. Сөйтіп, аз сөзге көп мағына сыйғызған. Өмір, уақыт шындықтарын, адам әлемінің сан алуан қатпарлы иірім-сырларын сұхбат, диалог түрінде дамытып, кейіпкер табиғатын, көзқарасын, мінез қырларын ашқан. Сәтті салыстыру, ойлы тұжырым, тіл, стиль бедері - жазушы қолтаңбасын айқын танытады.

Ж.Аймауытұлы «Күнікейдің жазығында» сол кезеңдегі әйел теңсіздігін көрсеткісі келді десек, жазушы бұл тұста әйел теңсіздігін тақырып идеясын көрсетудің құралы ретінде қолданғандығы байқалады. Қаламгердің негізгі айтар ойы – ұлт болашағын тәрбиелейтін қыз тәрбиесіне абай болу. Қазақ қызының тағдыры Күнікейдің тағдырына айналса, ұлт болашағын жоғалтуы мүмкін. Жазушы Күнікейді көркіне ақылы сай етіп суреттейді. Осыған қарап оның кемшілігі жоқ деп айтуға да болмайды. Оның ең басты кемшілігі жүрегінде иман жоқ, бойында қазақы рух көрінбейді. Қой бағумен күн кешкен әке, сылаң қаққан шешесі қыз тәрбиесінде осыны ұмытқан. Жазушыларымыздың осындай идеяларды ұстануы ұлттық рухты ұмытып, келеңсіз бағыт-бағдар жетегінде бара жатқан халықтың болашағын ойлаудан болса керек. Ж.Аймауытұлының «Күнікейдің жазығы» повесінің тақырыбы – әйел теңсіздігі емес. Автордың Күнікейдің анасын суреттеуінен біз ана образына жат қасиет-қылықтарды көреміз. Ж.Аймауытұлының меңзеп отырғаны бала өсіруде тәрбиемен бірге, өзің көрсетіп отырған үлгінің маңызы зор екендігі. Ж.Аймауытұлы ойының астарына көз жіберсек, ол тек

Күнікейге ғана кінә артып қоймайды. Сонымен бірге кейіпкерінің осылай жеңіл ойлауына жол берген осал отбасылық тәрбиені айыптайды.

Халықтың арғы-бергі кезеңдегі әлеуметтік теңсіздігі, таптық күресін қамтитын екінші тақырыпқа келетін болсақ, бұған М. Әуезовтің «Қараш-қараш оқиғасын» жатқызуымызға болады. Шығарма 1927 жылдың аяғында («Жаңа мектеп», №1 1-12) және 1928 жылдың басында («Жаңа мектеп» №1, 2-3, 4-5) тұңғыш рет жарық көрді. Одан соң 1936 жылы әңгімелер жинағына енді. «Қараш-Қараш оқиғасы» шығармасында жан азабын тартқан, аға тірек, алпамсадай бір аурулы ересек кісінің әбден арыған, құр сұлдер сүйегін көзіне жас алғандай болып, үн қатып, туған ағасы Бақтығұл көтереді. Жеңгенің қолдан келер бар жақсылығы - оған жайлы төсек салу, сусын беру. Осы бір ғана шағын диалог пен соңғы автор баяндауында бұл үйдің басына төнген ауыр қайғы, қос-қабат білінеді. Туған інісінің әлгі әлсіз жағдайына, өз жүрегінің күйініш сезімін жаңағыдай, лықып шыққан сөзбен тебірене жеткізіп, ауру жанды зор қайратпен ұқыптап, жеп-жеңіл көтеріп тұрған асыл ағаның бейнесі көз алдыға келеді. «Қараш-қараш оқиғасында» ең басты кейіпкер - Бақтығұл образы осылайша бірден толымды болып көріне бастайды.

Көркем әдебиетте адам образы әр алуан хал-харакет: қуаныш, сүйініш, күйініш үстінде, тартыс, қақтығыс, іс-әрекет үстінде ашылады десек, бұл повестің бірінші тарауының өзінде өмірдің ауыр күйі, адам қасіреті айта қалғандай боп берілген. Ағасы мен жеңгесінің көз алдында ауру жігіт ыңыранып, күйік құсасын сыртқа шығарады:

« - Кескен теректей құлатты ғой мені. Қу жоқшылық бір құлатты. Аямас дұшпанның соққы жазасы әпкетті міне бар дәрменімді... Нем қалды?.. Тектігүл ініңнің орнына кім қалды сенің?» [6, 4] - деп баяғы ер қайраты мүлде кеміген, дерті асқынған жігіт жыламсырап үн береді. «Кегім... кегім кетті...» дейді. Ертеде ел ішіндегі қалың сүзектен әке-шешесі қаза болып, жастай жетім қалған ағалы-інілі екеу табандатқан жиырма жыл бойы Сәлменнің малайы болған. Соның ішінде он сегіз жыл жылқы баққан Бақтығұлдың, талай жыл қой бағып одан әзер деп биешілікке қолы жеткен Тектігүлдың, он жыл бойы есігінде күндік кешкен Қатшаның сезген сырлары, көрген азаптары көп. Бұлар бүкіл Қозыбақ ауылының, ондағы ағайынды әулет иелері - Сәт, Сәлмендердің қырғын-жойқын істерін барымтамен алдырған, астыртын байыған малдарын біледі. Сәлменнің әмірімен қайсыбіреулердің жылқысын Бақтығұлдың талай барымталап әкелген,

бай ауылдың намысы үшін талай төбелес шайқасына қатысқан кездері де болған. Қаншама есепсіз еңбек, ауыр бейнет, бай үкіміне үнемі құлшылықпен мойын ұсыну бұл еті тірі, бірақ панасыз, кедей жандарды ылғи қор етіп келеді. Ол кешікпей өмірімен қош айтыспақ. Оның қасірет шегіп, шексіз арманмен көз жұмуы жақын. Бұлардың маңдайына жазған қу жоқшылық, қайғылы бақытсыздық баяғы сол өзгермеген қалпында. Сәлмен мен Сәт билеген Қозыбақтың бай, жуын ауылдың кезінде мыңқ етпес малайы, кейде епті ұрысы, батыл барымташысы, кейде сойыл сілтеп, ұрысқа кіретін мықты, дойыр жігіті - Бақтығұлдың енді кекті сезімі оялды. Қамшыл, жәбіршіл Сәлменнің есігінен былтыр күзде ақыры кетіп тынған Бақтығұлда мына әл үстіндегі ауру адамға жас сорпа ғып беретін қалжа да жоқ. Суық күздің сұрқай суығында жығылған Тектіғұл көктем туа жарық дүниеден аттанады. Жазушының шебер жазған осы бір тарауында аса бір мүшкіл хал Бақтығұл отбасының басынан көрінеді. Бірден аямас өмір қайшылығын, жоқшылық тұқыртқан кедей жандар тіршілігін жазушының осылай қалың, астарлы бояумен берудің сыры, басты кейіпкер, бұрынғы ұры Бақтығұлдың образын жаңа қырынан ашу, оның өзіндік ой сезімдерінің, өзіндік намыс-санасының түрлі иірімдеріне іргесін сандап қалау. «Қанатым едің, арыстандай арысым едің, не жазығым бар еді? Сен көрмедің? Мен тірі қалғанша, бірге неге өлмедім?» [6, 8] деп Бақтығұл қатты күйзеліп, қапаланды. Мұндай ашыну, ақырғы сөз айту ашулы Бақтығұлды тар шеңберлі болса да, ойлаған ойының бір батыл қадамына итеруі ықтимал. Бұған оқушы көміл сеніп қалады. Ендігі жерде Бақтығұл образы бұрынғы жеке бас күйбеңімен жүретін, айсыз түнде жылқы алып, айыпқа ұшырайтан жортуылшы ғана емес, енді оның бұл жолдағы іс-әрекетінде жауыз күшке деген елеулі таптық қарсылық, іштен қозданған кек жалыны пайда болады. Содыр-сойқандықты ашық жасайтын Сәт, Сәлменге, бүкіл Қозыбақ ауылына, пәлені түптеп қазатын, асқан арамза пиғылды Жарасбайға қарсы Бақтығұл оның толқынынан кейде батып, кейде шығып, ақырында қашқынға айналады. Алатаудың заңғар биігіне өрлеген қас тағысына ұқсап, қиын кезбе өмір кешеді. Жойқын гүріл, сатыр-сұтырмен сайды жаңғыртқан, көк долы жайын су - Талғар да оған еш бөгет жасай алмайды. Жүрегін кек өртіне қақтаған есіл ердің ойға мықтап түйген бір ғана санаулы мақсаты бар. Ол - енді ешкімге табынбай, тақымы қатты батқан ата жауынан өш алу. Сәт, Сәлмені, Жарасбайы келсін мейлі, бәрібір өкпеден атып, тастай қатыруға әзір. Жоқшылықпен, жылаулармен өткен барлық ғұмырдағы батыл жолды

енді тапқандай. Оған өмірдің мына кезіккен тосқауылы, қанжосын өзені түк емес. Ол оны бойға еркін күшпен аттамақ. Сөйтіп ойлағаны іске асса, кекті мақсатын орындап, қандай құдайдың болса да төндіретін жазасын күтіп алмақ. Бұл әрі жеке, әрі стихиялы болса да, қаналған көпке өнеге көпке дарытатын мықты бір бас көтеру еді.

Ол алғы тарауды соққыға өле жығылған інісі Тектіғұлды ақтап: «Жанымнан садаға кетсін сенің малың. Құлағын ұрайын. Мен де ұрамын соны», - деп, Сәлмен байға тік келеді. Одан жылқы алуға бара жатып: «Бар Қозыбақ түгел менің қанды мойын құныкерім!», «Ең бірінші болмаса Сәтті қолға берсе!» деп кіжінеді. Артынан қуғыншы боп жеткен тесір мінезді Сәлменнің өзіне де ол: «Немді алмадың? Жанымды да алғансың. Жар деген жалғыз қанатым-Тектімді тепкіңмен өлтірмеп пе едің?», - деп тап береді. Одан Жарасбайды сағалап, адасып қалған мезетінде: «Бірінен кетіп, біріне жетіп едің, не таптың?», - деп өзіне-өзі сауал салады. Өршіген кесел ақыры оны билердің алдында шығарғанда жан жарасы қысқан Бақтығұл: «Өртеп жеңдер, бүйтіп итшілеп жүрген тіршіліктің бұдан былай маған бес тиынға да керегі жоқ... бірақ қоймаларыңды көрдім!», - деп буынып тұрып, сазарып жүріп кетеді. Ал, ең ақырына таман ол әлгіден де гөрі терең ойлана түсіп: «Тіршілікті темір тұзақтың ішіне салып, тірі шығармын деп ойлаған жанның көрген күні бар болсын. Одан өлім артық, бәрібір бұл да өлім. Ләнет, ләнет болсын бұл күйге, бұл күнге!» - деп сол арпалысы көп, азап өмірге, заманның зорлығына тұрпайы заң - жора, әдет-ғұрыптарына үкім айтады. Қасқырдай тиген дұшпандарының бірін өлтіріп, баяғы құбыжық көрген абақтысына жатып, қасына алған баласы Сейітке: «Қалқатайым-ау, оқу оқы. Ала қағаздан басыңды алма. Сені бірдемеге жеткізсе, сол жеткізеді. Өйтпесе көремісің-міне, менің не болғанымды?», «Оқысаң, соның бәрінен сен артасың. Маған тигендей, саған тие алмайды. Көзің ашылады», [6, 9-72] - деп жол сілтейді. Сөйтіп автор өзінің ағартушылық ниетінен туған түйінді сөзін бас кейіпкердің аузына салады. Жаумен жала-жалғыз алысқан арыстандай есті әке шығарма соңында уақыт жаза торына қамалған. Алда атар азаттық таңы бар. Абақтыдағы ақылды орыс тұтқыны Афанасий Федотыч та соны күтеді. Ашылар танды, босанар күнді арман шұғыласындай аңсаған Бақтығұлдың оқып, есейіп, басқаша жолмен күресетін ұрпағы бар. Ол - Афанасий Федотыч орысша сөзге, сауатқа баулыған баласы Сейіт «Оқуға ұғымды, ерекше талапты, момын қара бала болашақ заманның белгісіз бір жарығына осы абақты ішінде сенген көңілмен күн санап, ер жетіп келе жатыр» [6, 73]. Бұл

шығармада Бақтығұл дала төскейінде ұзақ жылдар жылқы баққан, көп жортқан қайратты да төзімді кісі. Ерге лайық намыс жиған, әділ ашуға басқан қайсар адам болып тұлғаланады. Халықтың ұлттық қасиеттерінің аса нанымды мінездерін бойына жиған Бақтығұл жарлы-жақпайдың шын өкілі, құлдық пен қаналудың қара қамытын киген көптің бірі ретінде суреттеледі.

Ал, Б.Майлиннің «Өміржанның әңгімесі» повесі - бұқараның жаңа өмір орнату жолында қалай күресіп жатқанын кеңестік жана заманның жалпы рухын көрсету, жаңа дәуір адамдарының образдарын жасау тақырыбында жазылған. Бейімбет Майлин «Өміржанның әңгімесі» повесінде оқиғаны да, қатысатын кейіпкерлерін де сәтті түрде саралап алған. Жазушының суреттеуінде негізгі кейіпкерінің өмір жолы мейлінше бай. Өміржанның өмірбаянын таныстыру үшін ғана бермейді, оқушыны әсерлендіретін үлгі етіп те ұсынбайды, жақсысы мен жаманын шыншылдықпен ашып, тануға, талдауға шақырады. Қаламгер Өміржанды ұтымды жағдайға қоймайды, өмір ағысының барысында қандай күйге душар болса, еш бүркемей сол қалпында сипаттай береді. Аң баспаса, жан баспаған Алатаудың қолтығындағы сұлап жатқан бір белге ынтымағы біріккен адамдар жиылады да қоныс теуіп жаңа өмір бастайды. Жаңа тұрмыс керегесін қалау мақсаты қажырлы еңбекті, жоспарлы үнемді талап етеді. Жігерлене алға ұмтылса ұлттың, керенау кейін шегінсең ұтылдың. Автор әр минутты қымбат еңбек майданының көрінісін қызыға суреттейді: «Күн көтеріле әскерше тізіліп, қосылып салған әнімен Алатауды сілкіндіріп, сонау қойнауға бір топ кісі кіріп еді, әлі сілтеумен жатыр. Орақ сыр-сыр... Төңкеріліп түсіп жатқан көк майса». Қарап тұрсаң, бір тұста балшық басып, ағаш шауып, үй салып жатқан құрылысшылар, енді бір жерде көрігін үрлеп, жайнаған шоқтың аптабында қызарған темірді төске салып нанша илеп жатқан ұсталар - мұның бәрі «Ұйым» колхозындағы еңбек қарбаласы, еңбек бәсекесі [7,440]. «Өміржанның әңгімесі» осындай экпозициядан кейін басталады. Зор жұмыс атқарып, маңдай терін ағызып, білек сыбанып жүрген көп ішінде көзге шыққан сүйелдей бір ғана адам жұмыссыз бейтарап жүр - ол Өміржан. «Бұған не деп түсінерсің? Сексендегі шал, сегіздегі балаға дейін еңбек деп өліп бара жатқанда мұның жүрісі мынау... жоқ, мұнда бір сыр болуы керек!» [7, 441]-деп ойлайды автор. Енді ол осы сырды ақтаруға құмарта түседі. Қаламгер өмір жырын Өміржанға ағыттырып қойып, өзі бейтарап отырып, оның толғаныс-толқуларын, көңіл күйінің құбылыстарын, айналадағы тіршілік

көріністерін жете байқап, сергек сезініп, көп болмыстың сырына бойлайды, көкірегіне суретін бейнелейді.

Әміржан - өмір тепкісін көп көріп, санасы ерте оянған қазақ кедейінің өкілі. Байда жалшы, окопта иығына сұр шинелді іліп, қолына күрек ұстаған көптің бірі. Қазан төңкерісі дабыл қаққанда бойына мылтық-найза асынып, атқа қонған қызыл жауынгер, ауылда Кеңес үкіметін орнатып, нығайтуда белсенді азамат, жолсыздық атаулыға қарсы тұрудан тайсалмаған коммунист. «Арамдық мінезге қаны қайнағанның бірі - Әміржан», - деп таныстырады оны шығарма авторы. Әміржанның қайсарлық, табандылық, жүректілік сипаттары қиынқыстау іс түскенде, ерге сын сәттерде ашылып отырады. Әңгімеде оқушының зейінін аударатын эпизод - Рабиғаны өзі сүймейтін күйеуінен азат ету тұстары Әміржанның тұлғасын биіктете түседі. Қызды айттырып, малын беріп қойған күйеуінің алдынан алып кетуінің өзі ескі салтты шайқалтқан қарсылық белгісі. «Оны істеген адам ел басы боп жүрген ақсақалдарға, пысықтарға, жалпы ел әдетіне қарсы боп «есер», «бұзық» деген атқа ие болмақшы», - дейді Әміржан [7, 456]. Әміржан осы кедергіден батыл өтеді, өз ісінің әділдігіне нық сенеді.

Тар кезеңде Әміржанға ақыл, жігер берген екі түрлі орасан зор қорғаушы күш бар. Оның бірі - махаббат, екіншісі - кеңес үкіметі. Автор бұлай деп декларация ретінде хабарламайды, Әміржанның аузымен тебірене айтылған мына сөзді жазады: «Өзіңді сүйген бір жүрек өмір толқынында таяқ жеп, жәрдем сұрап, қолын созып отырса, ескі өмірдің астын іске келтіріп, сілкемін деп, қан майданын басынан атқарып, өзін сүйген өкіметті құрып отырсың! Ендігі мүгедектің жөні не?» [7, 476].

Өзі орнатысқан кеңес үкіметіне арқа сүйеген, Рабиғаға деген махаббат сезімі билеген Әміржан сын сағатта Өтебайдың қулығына да, оны қоршаған «түлкі ішіктілер» мен «сұлу мұртты мырзалардың» тегеурініне төтеп береді. «Советский властың атынан саған слабода жарияладым, Рабиға! Қолыңды бер!» [6,463]-деп оны тордан босатып алады. Әміржанның өмір жолында бұралаң бұрылыстары, соқпақ сүріністері мен қателері де бар. Жазушы Әміржанды жылтыратып, қателік, кемшіліктен таза етіп көрсетуге тырыспайды, оның мінезіндегі, ісіндегі осалдық жақтарын бүркемейді. Әміржанның бір ерекшелігі - ол өзіне-өзі сыншы бала бола біледі, қай жерде мүлт кеткенін кейін байқап, содан қорытынды шығарып отырады. Алдыартын ойлатпай кететін ашу, ерлік пен қатар аңқау-аңғалдық, Өтебай,

Сыздықовтардың жаласы Әміржанды біраз шырғалаңға салады, Рабиға екеуінің арасына салқындық орнатып, түсініспеушілікке апарады, бір кез ол партия билетінен де айрылып қалады. Бірақ Әміржанның жаны адал, партиялық ар-ожданы таза. Әміржанның мына сөздері оны жақсы сипаттайды;

«Мені бүлдірген ашу ғой, - деді Әміржан күрсініп.

-Мінезім де шатақтау, жоқ нәрсеге кіділенемін. Бірақ ұстаған жолымнан тайған емеспін. Мақтанып-ақ айтайын: «Сен осындай босандық істедің», - деп ешкім кінәлап көрген емес... «Партияның шын ұлы болсам!» - деген тілектен басқанды білмедім» [7,472]. Жазушы Әміржанның жеңіс тұсындағы қуанышын да, жеңіліс тапқан кезіндегі ренішін де табиғи қалпында көрсетеді. Әңгіменің басында-ақ жұмбақ сыр болып сезілген Әміржанның тепсе темір үзгендей қайратымен айналасындағы қайнаған еңбекке қолы көтерілмеу себебі енді әңгіменің шешімінде түсінікті болады. Партия қатарынан тыс қалу оған жанын суырып әкеткендей әсер еткен. Әміржан өзіне партиядан бөлек өмір суру мүмкін емес деп санайды. Арызы қабылданып, партия қатарында қалғандығы туралы хабарды есіткен сәттегі Әміржанның жан құбылысында еш жасандылық жоқ. Ол қатты қуанғаннан жылап жібереді. Осы сәтті қаламгер былай суреттейді: «Тап осы минут Әміржанның өмірінде ұлы асулы кезең секілденіп, ол жылаумен бірге жүрегі жарылардай боп қуанып отыр еді. Өйткені ол қазіргі минутта өзіне ең бағалы болған партия мүшесі деген атты қайта иеленді, жанашыр жақын жолдастардың арасында аяланған түрде қайта кіргендей болды» [7,481]. Бейімбет Майлиннің Әміржан сынды кейіпкерлері әрқилы өмір жағдайларында көптеп кездеседі.

Қорыта айтқанда, XX ғасыр басындағы жазылған қазақ повестерін шолып өткенімізде біздің айрықша байқайтынымыз мынау: жаңа сапада дамуға мүмкіншілік алған әдебиетіміздің бұл жанры осылайша сан-салалы тақырыптарда түр көрсете бастады. Кейбір повестердің идеялық көркемдік сапасы, композициялық құрылысы, тілі көп шеберленіп, повестің өзіне тән жанрлық ерекшеліктері айқындала түсті. Жоғарыда аталған шығармаларда халқымыздың бұрынғы ауыр тұрмысы мен өмірі, революция дәуірінің жалпы рухы, жаңа заман, жаңа адамдар бірде жинақталған реалистік үлгіде, бірде жалпылама түрде бейнеленеді.

Ж. Аймауытұлы, М.Өуезов, Б.Майлин XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетін, оның ішінде көркем проза жанрын қалыптастыру мен дамыту ісіндегі ізденіс, еңбектері сол кезеңде қандай мәнді, бедерлі

болса, бүгінгі таңда да үлгі-өнегелік, ғибраттық қырларымен әдеби-ғылыми қауымға, қалың көпшілікке де талантқа тән табиғи болмыс-бітімімен, кешеден бүгінге жеткен мұра-мирастарындағы келісті де кемел көркемдігімен, тілдік-стильдік мүмкіндік-иірімдерімен ой салып, ұлттық-руханияттық әлемдегі мәңгілік құбылысқа айналғаны уақыт өткен сайын терең сезіліп келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Аймауытұлы Ж. *Шығармалары*. Алматы: Жазушы, 1989.
2. Байтұрсынов А. *Әдебиет танытқыш*. – Алматы: Атамұра, 2003.
3. Жұмалиев Қ. *Әдебиет теориясы*. Алматы: Мектеп, 1960.
4. Аймауытов Ж. *Повесть пен әңгімелер, аудармалар. Бес томдық шығармалар жинағы*. – Алматы: Ғылым, 1997. II-том.
5. Тұрысбек Р. *Ж.Аймауытұлының әсемдік әлемі*. – Алматы: Қазақ университеті, 2003.
6. Әуезов М. О. *Қараш-Қараш оқиғасы*. – Алматы: ҚМКӘБ, 1960.
7. Майлин Б. *Повестер және әңгімелер*. – Алматы: Жазушы, 1977.